

КОНЦЕПТ СМЕРТІ У НЕМІМЕЗИСНІЙ ЛІРИЦІ

О.С. Деркачова

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, вул. Т. Шевченка, 57; тел. (0342)59-60-74;
e-mail: olga_derkachova@ukr.net*

У статті аналізується концепт смерті як детермінанта немімезисної лірики. Простежено його особливості у творчості Василя Стуса та проаналізовано навколоядерні зони цього концепту, а також зони ближньої та дальньої периферії.

Ключові слова: *концепт, концепт смерті, віталізація смерті, рівні сприйняття смерті, простір, час.*

Концепт виступає своєрідним згустком культури у свідомості людини. Це те, за допомогою чого людина входить у цю культуру. С.Аскольдов називав головною функцією концептів функцію заміщення у процесі думки невизначеної множинності предметів однакового роду [1, 269]. Д.Ліхачов визначав концепт як алгебраїчний вираз значення, яким носії мови оперують в усному і писемному мовленні. Н.Арутюнова пояснює концепт як утворення своєрідного культурного шару, що є посередником між людиною і світом. А.Вежицька визначала концепт як об'єкт зі світу «ідеальне», що має ім'я. Він повинен віддзеркалювати певні культурно зумовлені уявлення людини про світ «дійсність» [2]. За Ю.Степановим, можна виділити такі компоненти концептів: 1) основна актуальна ознака, що відома кожному носію культури; 2) додаткова пасивна ознака, актуальна для певної групи чи окремих носіїв культури; 3) внутрішня форма концепту, що не усвідомлюється у повсякденному житті, але визначає його зовнішню форму [8, 44]. У концептуальних дослідженнях виділяється кілька підходів: психологічний (С.Аскольдов, Д.Ліхачов), що мотивує виникнення концепту зіткненням словникового значення з особистим і народним досвідом; логічний (Н.Арутюнова), що протиставляє наукове та «наївне» знання; філософський (В.Колесов), що розглядає концепт як основну одиницю національної ментальності у мові; лінгвокультурологічний (Ю.Степанов), що розуміє концепт як основну одиницю культури у ментальному світі людини; інтегративний (Г.Слишкін, С. Воркачов), що визначає концепт як багатомірне культурно значиме соціопсихічне утворення у колективному свідомому, що має мовне вираження; лінгвоантропологічний (М. Одинцова, Л.Нікітіна), який визначає людину центром досліджень; когнітивний (О.Кубрякова, І.Стернін) [6, 9]. Але ці всі підходи перетинаються в одній точці – ментальності і народній культурі, що дає нам підставити виділяти інтегративний принцип як основний. Художній текст виражає вербалізовану частину концепту. Концепт як елемент індивідуально-авторської картини світу є аллоінваріантною частиною, оскільки автор подає його власну вербалізовану частину, що може відрізнятися від інваріантної частини.

Особливістю немімезисної лірики шістдесятих років була зміна способів вираження концептів, що використовувалися попередниками. Наприклад, концепту смерті. Якщо у референтній ліриці він знаходив своє вираження в образах героїв, готових померти за ідею, батьківщину, то у немімезисній маємо його філософське осмислення, а вже звідси – моделювання відповідних образів і мотивів. Тобто у референтній ліриці смерть була доказом відданості любові (як у соціалістичній ліриці, так і в ліриці українського резистансу), а поети-«шістдесятники» підходять до нього з позиції екзистенціалізму.

Концепт «смерть», як і концепт «життя», є одним з універсальних концептів у мовній картині світу багатьох народів. Він включає в себе біологічний аспект, філософський, релігійний. Це діалектичне поняття, що виводить зі світу земного у світ вічний, це те, що руйнує одне і створює інше. Концепт «смерть» є важливим в

українській концептосфері, відтак є зрозумілим активне звернення до нього в українській ліриці. У немімесисній ліриці це звернення відбувається з позицій антропоцентризму, чого не було у референтній ліриці, де центральною, визначальною була ідея, а не людина. Власне, тут говоримо про художній концепт, що є одиницею свідомості письменника, що отримує свою репрезентацію у художньому творі чи сукупності творів і виражає індивідуально-авторське осмислення сутності предметів, явищ, дійсності загалом. Репрезентація концептів у художніх текстах є унікальною, унікальність визначається не лише розумінням автором концепту, а й тим художнім контекстом, у якому він реалізується.

На яскраво виражений концепт смерті натрапляємо у поетичних текстах В.Стуса. Його індивідуальний когнітивний досвід збагатив концептосферу новими конотаціями цього концепту. Він ставить смерть не лише водноряд із життям, але й міняє їх місцями або визначає смерть єдиною формою буття. Звернення до цього концепту, на нашу думку, зумовлене насамперед осмисленням поетом проблем національно-державної ідентифікації.

Опозиція «життя – смерть» була чи не найважливішою для Стуса. З одного боку, чітка позиція вітаїзму, з іншого – пошуки та очікування смерті, що мали би суперечити самій концепції вітаїзму. Відбувається віталізація смерті. Є. Іщенко зазначав: «Непослідовність «природного переживання» українського поета пов'язана насамперед із неможливістю ідентифікувати власне «я» в сучасному йому життєвому просторі. Несумісність внутрішньодуховних переживань В.Стуса із властивою радянській (або й узагалі земній) системі штучністю (а то й викривленням людської сутності) зумовила такий психічний стан поета, який сміливо можна назвати відчуттям абсолютного антагонізму між душевними переживаннями, що йдуть від самої глибини «псіхе», та неможливістю жити ними, реалізовувати їх у повсякденному житті» [4, 71]. Смерть містить у собі код таємниці та надії. Звідси – свідомий потяг автора до неї.

У «Двох словах читачеві» В.Стус писав: «Ще ціную здатність чесно померти» [10, 42]. Причиною актуалізації концепту «смерть», вочевидь, стала смерть брата Івана у 1944. Це був несвідомий рівень сприйняття смерті, що спричинив подальше свідоме сприйняття смерті як частини життя. Маємо на увазі не лише шлях до смерті, кінцевий етап цього шляху, а смерть як те, що є тут і тепер. Життя – вічність, смерть – частина цього життя, ліричний герой то дивиться на зсередини, то ззовні:

Мені здалося – я живу завжди... [9, 50]

...що чесність смерти – то жива чеснота... [9, 68]

Мені здається, що живу не я,

а інший хтось живе за мене в світі

в моїй подобі [9, 97]

життя – занадто довге задля нас [9, 48]

То все не так. Бо ти не ти,

І не живий. А тільки згадка... [9, 118]

Говорячи про смерть як частину життя ліричного героя, маємо на увазі вільне оперування поняттям смерть, вплетення його у різні контексти. Функціонування концепту «смерть» зумовлено власне авторським світосприйняттям, особистими шуканнями, філософським осмислення цього концепту, а також спробами зрозуміти той простір, у якому він перебував.

У центрі концепту – «Я» (смерть ліричний герой пов'язує із собою):

Як добре те, що смерти не боюсь я... [9, 206]

...коли вже смерти жду видимої... [9, 369]

...та смерть нас носила... [9, 289]

Ми вже твої коханці, смерте... [9, 263]

Навколоядерна зона включає розуміння ліричним героєм смерті: смерть – як кінцева мета життя, смерть як порятунок, смерть як моральна деградація, смерть – як національна загибель, смерть як неминучість.

Усім нам смерть судилася зарання,

*бо ж калинова кров – така ж крута,
вона така ж терпка, як в наших жилах [9, 103]
Ми робим смерть. Лякливі тіні,
ми робим смерть, ми робим смерть.
І те даруєм Україні,
де все існує шкереберть [9, 321]
Бо тут життя – лише малим, кому
Ніколи гнутися не набридає [9, 331]
Живеш – і жди. Народжуйся – і жди.
Жди – перед сконом. Жди – у домовині [9, 71]
Світ – тільки свист мигтючий. І провалля –
Немов бездонне [9, 73]
А ти, сомнамбуло, змагай,
у напівсні живи... [9, 114]
Як страшно зізнаватись, що людина
іще не вмерла в нас. Як страшно ждати,
коли вона, захована, помре
у темряві, щоб нишком відвезти
на цвинтар душ... [9, 116]*

У зоні ближньої периферії ми розташували мотиви, які наближають ліричного героя до розуміння концепту смерті: життя у мертвій країні, відчуття самотності та інакшості, мужність буття, очікування смерті, неможливість диференціювати себе у часопросторі:

*Сто дзеркал спрямовано на мене,
в самоту мою і німоту.
Справді – тут? Ти справді – тут? Напевне,
ти таки не тут. Таки не тут.
Де ж ти є? А де ж ти є? А де ж ти?
Урвище? Залом? А чи зигзаг?
Ось він, довгожданий дощ. Як з решета.
Заливає душу, всю в сльозах.
Сто твоїх конань. Твоїх народжень.
Страх як тяжко висохлим очам.
Хто єси? Живий чи мрець? Чи, може,
і живий і мрець? І сам на сам? [9, 123]*

У цій поезії сконцентровані всі зазначені вище аспекти: самотність, неможливість самоідентифікації і визначення свого місця у цьому просторі. Автор показує циклічність життя – сто вмирань і народжень. Але він проводить межу між смертю фізичною і духовною. Можливо, навіть між самою смертю та усвідомленням її. Коли людина усвідомлює смерть (не власну смертність, а смерть як складову життя), то виникає логічне питання, а чи може вона вважатися живою лише на підставі біологічних чинників.

Ж.-П. Сартр зазначав, що смерть не виступає онтологічною частиною буття людини, адже це хтось інший помирає у власному бутті [7, 551]. Як видно з цитованої вище поезії, поет перебуває у такому ж пошуку: хто помирає – він чи лише певна частина його сутності, чи хтось інший? Смерть у такому випадку – це те, після чого людина може стати іншою.

Важливим у реалізації концепту смерті є поняття мертвої країни, а відтак – мотив життя у мертвій країні:

*Давно забуто, що є жити
і що є світ і що є ти [9, 119]
- Благодійнику наш,
кому хочеться тікати з раю, -
загукали ми в одне горло,*

*вдивляючись в очі під кокардою,
схожі на дві крапельки ртуті [9, 100]*

В останньому уривку очі «благодійника» недаремно порівнюються із ртуттю. Це смертельна отрута, яку не помічаєш, але вона діє. Життя «тут» є поступовим, повільним вмиранням.

Звідси виникає образ мертвої держави у концепті смерті. Стус немає тут чіткої позиції. Усе залежить від простору, де знаходиться ліричний герой. Несвобода у власній країні, несвобода власної країни сприймається ним як смерть, але й життя поза нею втрачає сенс:

*І те – померти а чи жити –
однаковісінко, їй-богу ж
однаково. Чи ти чи ні,
а помremo на чужині,
шукавши отчого порогу [9, 122]*

Тут і шлях змінює свої контамінації – це не просто екзистенційний пошук, це пошук шляху до рідної домівки. З іншого боку, як зазначав М.Ільницький, «Україна виступає в його віршах не як географічне поняття чи взагалі зовнішній об'єкт, вона існує в ньому самому як психологічна даність, щоразу об'являючись в душі чи то кетягом червоної калини, чи то апокрифічним крилом літописця Нестора, чи космічною музою струмка» [3, 14].

Замкнутий простір, що почасти зринає у творчості Стуса, можемо інтерпретувати не лише як в'язницю, але й як домовину. Напрошується асоціація: лише смерть може звільнити душу від кайданів тіла, так смерть може звільнити особистість із домовини для осягнення справжнього світу. Концепт смерті поглиблюється образами-символами смерті, образами-передвісниками смерті, відповідною колористикою, що знаходяться, як і образ мертвої держави у зоні дальньої периферії.

*Цей смертий запах смерти, наче спирт,
геть виповнив кімнату синім чадом
душі, своїм притьмареним свічадом,
і обсідає душу, мов упир.
На чорному папері білі літери
посипані, мов янголи ясні,
котрі шепочуть: не марудься в сні,
з похмурого чола зажуру витри,
бо ти єси за нею, потойбіч
людського остраху і сподівання.
До узголів'я клониться світання
у кілька поминальних ярих свіч [9, 150].*

У цій поезії активно задіяна зона дальньої периферії. Запах смерті, синій чад, упир, сон, поминальні свічі – образи-передвісники смерті. Герой усвідомлює себе одночасно у цьому замкнутому просторі і поза ним, що дає йому можливість побачити не себе, а когось іншого. Герой сам на сам із собою у цьому просторі і житті, але тільки самотність дає можливість самозаглиблення і зустрічі зі смертю.

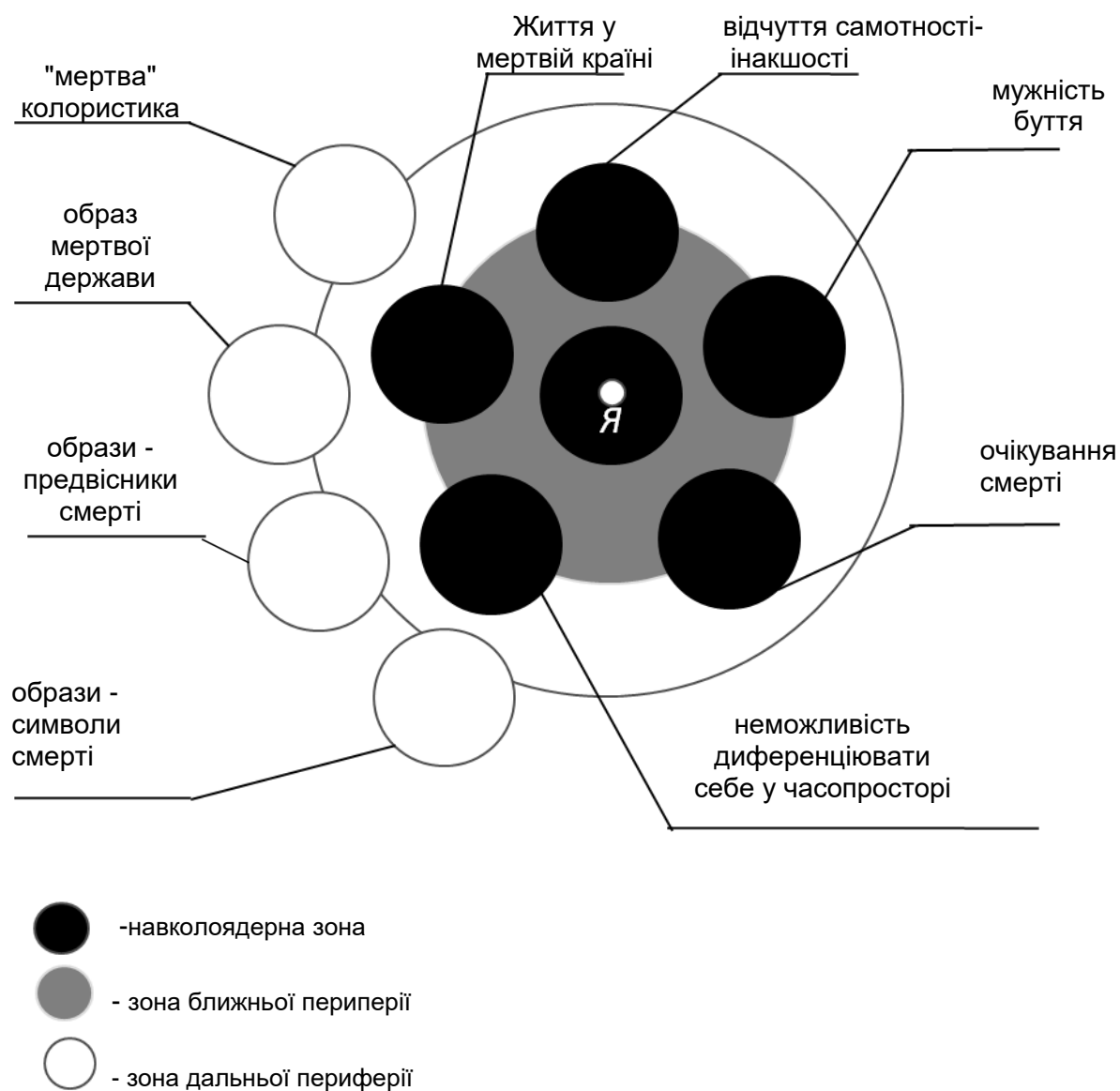
Смерть є джерелом саморозвитку поета, поверненням до справжнього життя («Як добре те, що смерті не боюсь я...»):

*Народе мій, до тебе я ще верну,
як в смерті обернуся до життя
своїм стражденням і незлим обличчям [9, 206]*

Смерть для В.Стуса – це гранична можливість і «віра в невпинний рух перетворень, у безперервність мандрівки людської душі» [4, 72]. Це самоутвердження наперекір тому, що перешкоджає завадити Я утвердити самого себе [11]. Спробою поглянути на себе ззовні ліричний герой наче відкриває двері буття, а за ними – і буття, і заперечення буття, а також їхня єдність [11]. Буття несе небуття всередині себе, як те,

що є присутнім вічно, є обов'язковою складовою життя. Тому спроби осягнення смерті, небуття є спробами осягнути самого себе, після чого людина стає іншою.

Проаналізовані вище особливості концепту «смерть» відображені нами на цій схемі:

Особливістю немімесисної лірики є збагачення концептосфери новими значеннями чи відтінками значень. Її тексти не лише фіксують реальність, а й вивищуються над нею шляхом узагальнень та зміною онтологічних орієнтирів. Яскраво це простежується на прикладі концепту смерті у творчості Василя Стуса, де особистісний чуттєвий досвід переплітається із трагедією людини міжчасся, екзистенційним осмисленням смерті. Зокрема маємо таке розуміння смерті: це цілком логічний і закономірний кінцевий етап людського життя, це перехід між різними сутностями, це шлях порятунку від світу, це спосіб порятунку людини, це деградація й еволюція, це осяяння, прозріння. Також це можливість побачити в собі іншого, відділити себе від нього, стати кращим, пізнати світ і себе. Смерть для В. Стуса – це те, що осягається шляхом вичленювання небуття із буття і є необхідним для досягнення істинного існування.

Література

1. Аскольдов С. А. Концепт и слово / С.А. Аскольдов // Русская словесность: Антология. – М.: Academia, 1997. – С. 267-279.

2. Вежбицкая А Семантические универсалии и описание языка / А. Вежбицкая // Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: Языки русской культуры, 1999.– С. 265-305.
3. Ільницький М. Палімпсести Василя Стуса / М. Ільницький // Вітчизна. – 1990. - № 3. – С. 14-16.
4. Іщенко Є. Віталізація смерті в поезії Василя Стуса / Є.Іщенко // Слово і Час. – 2006. - № 11. – С. 69 – 76.
5. Райбедюк Г. Метафізичний концепт у творчості Василя Стуса / Г. Райбедюк // Сучасний погляд на літературу: Збірник наукових праць. – Випуск 11. – К.: ДП Інформаційно-аналітичне агентство», 2007. – С. 271 – 281.
6. Осипова А.А. Концепт «Смерть» в русской языковой картине мира и его вербализация в творчестве В.П.Астафьева 1980-1990-х гг.: Дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01 / А.А. Осипова. – Магнитогорск, 2005. – 250 с.
7. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто / Ж.-П. Сартр. – М.: Республика, 2000. – 639 с.
8. Степанов Ю. Концепт / Ю. Степанов // Константы: Словар русской культуры. – М.: Академический проект, 2004. – С. 42-67.
9. Стус В. Палімпсест: Вибране / В.Стус. – К. : Факт, 2003. – 432 с.
10. Стус В. Твори: У 4 т. 6 кн. / В.Стус. – Л.: 1994. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 42.
11. Тілліх П. Мужність буття. Небуття і тривога / П. Тілліх // <http://www.ji.lviv.ua/n37texts/tillich.htm>
12. Шенкао М.А. Смерть как социокультурный феномен / М.А. Шенкао – К.: Ника-Центр, Эльга; М.: Старклайт, 2003. – 320 с.

THE CONCEPT OF THE DEATH IN THE NONMIMESIS LYRIC

O.S. Derkachova

*PreCarpathian National University by V.Stefanyс, 57 Shevchenko Street, Ivano-Frankivs'k,
76000, Ukraine; ph. (0342)59-60-74;
e-mail: olga_derkachova@ukr.net*

The article deals with the concept of the death. It determines as main concept in nonmimesis lyric. On the base of Vasyl Stus' poetry it analyses the main features of it: nucleus, nuclear zone, zone of near and far periphery.

Keywords: *concept, concept of the death, death vitalism, levels of the death understanding, time, and space.*